

Пітюлич М.М., Пауш М.М.

ДИВЕРСИФІКАЦІЯ ЕКОНОМІКИ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ І ПОЛІТИКА ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ

У статті дано оцінку стану локальних ринків праці гірських територій у Закарпатській області, зокрема здійснено аналіз попиту і пропозиції праці в цих районах. Авторами запропоновано методологічні підходи до диверсифікації економіки гірських територій, розкрито зв'язок цього процесу з політикою зайнятості і доходами населення, розроблено концепцію господарського розвитку, що сприятиме збалансуванню стану гірських територій у таких напрямках, як: соціально-результативному, ресурсозберігаючому, наукомісткому та екологозахисному.

Ключові слова: диверсифікація, гірські території, ринок праці, зайнятість, економіка.

ВСТУП

Постановка проблеми, її актуальність та зв'язок із науковими завданнями. Комплексний стійкий розвиток гірських територій нерозривно пов'язаний з вирішенням проблеми зайнятості. Це зумовлено тим, що найбільше багатство досліджуваних територій – людські ресурси, висока трудова мотивація економічно активного населення. Останнє знаходить свій прояв у різних параметрах: більш-менш оптимальній структурі сільського населення за статеві-віковими групами, що забезпечує його відносно високий природний приріст, наявності кваліфікованих кадрів не лише сільськогосподарських професій, а й будівельників, лісників, працівників деревообробної промисловості, спеціалістів у сфері рекреації, туризму тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз соціально-трудова відносин, зайнятості працездатного населення гірських територій Закарпаття вказує на наявність глибоких диспропорцій між попитом і пропозицією на локальних ринках праці, наслідком чого є високий рівень безробіття, масштабна трудова міграція, бідність сільських жителів. Вирішенню окресленого кола проблем присвячені праці М.Голубця, О.Гулич, П.Жука, І.Колодійчук, В.Кравцова, О.Лекші, Л.Руденко, М.І.Пітюлича, М.М.Пітюлича, П.Самольотова, Ю.Стадницького та інших вчених-економістів. Однак, незважаючи на значну кількість публікацій, присвячених питанням зайнятості, проблема диверсифікації сільської економіки, а відповідно і трудової діяльності, не знайшла належного відображення в науковій літературі з трудоворесурсної проблематики.

Мета статті – вивчення сфери трудовозайнятості населення гірських територій Закарпатської області та вироблення пропозицій щодо зміни структури економіки цих територій за допомогою диверсифікації. Зазначена мета зумовила необхідність вирішення наступних завдань: проаналізувати стан локальних ринків праці гірських територій Закарпатської області, зокрема здійснити оцінку попиту і пропозиції робочої сили в цих районах; запропонувати методологічні підходи до диверсифікації на цих територіях.

1 ОЦІНКА СТАНУ ЛОКАЛЬНИХ РИНКІВ ПРАЦІ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Методологічними засадами дослідження ринку праці є розуміння того, що він є дзеркальним відображенням ситуації, яка склалася в економіці гірських районів області [2, с. 113]. Сьогодні ця ситуація характеризується низкою домінуючих ознак, які свідчать, що людський потенціал гірських сіл використовується далеко не повною мірою, а основною соціальною проблемою є безробіття в усіх формах його прояву [10, с. 15].

Об'єктивний економічний аналіз сфери трудовозайнятості населення гірських сіл вказує, що існуюча ситуація є наслідком проблем, які роками нагромаджувалися в трудоворесурсній політиці щодо досліджуваних територій і не знаходили ефективного вирішення. Як наслідок, ці території розвивалися за залишковим принципом. Через недостатню розвинуту соціально-економічну інфраструктуру села тут склалася вузька сфера докладання праці з обмеженою кількістю професій і спеціальностей. Недостатній розвиток несільськогосподарських галузей і сфери обслуговування в цій місцевості є головною причиною безробіття та масштабної трудової міграції, ядро якої і формує, власне, сільське населення.

Аналіз основних чинників, що генерують глибокі відмінності в соціально-економічному розвитку локальних просторових утворень, показує, що в перші роки економічної трансформації вони

© Пітюлич Михайло Михайлович, к.е.н., доцент, докторант Інституту регіональних досліджень НАН України, м. Львів, +380953350695, e-mail: pitjulich0311@mail.ru

Пауш Маріанна Михайлівна, аспірант кафедри фінансів та банківської справи, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», м. Ужгород, +380502636528, e-mail: xmaryann6@gmail.com

зумовлювались різними стартовими умовами, що склалися до початку ринкових реформ; однак починаючи з другої половини дев'яностих років минулого століття динаміка економічних процесів стала визначатися перш за все суто ринковими факторами – рівнем інвестицій в основний капітал, формуванням витрат, цін, попиту, пропозиції, темпів формування ринкових організаційно-правових форм господарювання. Внаслідок цього динаміка становлення ринкових відносин у просторовому зрізі суттєво диференційована, що неминуче трансформувалося на соціально-трудова відносини та зайнятість населення.

У процесі реформування економіки найбільш руйнівного впливу зазнав агропромисловий сектор, тобто пріоритетна сфера господарювання у гірських селах, де виробництво здійснюється у важких

природно-кліматичних умовах, що проявилось в різкому спаді обсягів виробленого, катастрофічному фінансово-економічному становищі сільських товаровиробників, зубожінні широких верств населення. Як наслідок, кількість зайнятих у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві та рибальстві за період з 2003 по 2012 роки скоротилася на 32,7 тис. осіб, а кількість найманих працівників – із 18,3 до 7 тисяч осіб, що свідчить про відсутність сформованих трудових колективів, ядро яких становлять ці працівники [13, с. 321-322].

Звуження сфери докладання праці спровокувало глибокий розрив між попитом і пропозицією праці в гірських районах області (табл. 1).

Таблиця 1. Попит та пропозиція робочої сили на ринку праці гірських районів Закарпатської області, ос.

Райони	Пропозиція праці		Попит на працю		Навантаження на одне вільне робоче місце, вакансію	
	2001	2012	2001	2012	2001	2012
Великобerezнянський	1 752	745	28	10	63	75
Воловецький	2 779	994	80	4	35	249
Міжгірський	3 115	1 077	36	35	87	31
Перечинський	2 109	662	7	25	301	26
Рахівський	4 393	1 252	200	19	22	66
Свалявський	2 670	457	126	25	21	18
По області	37 625	13 993	1 573	1 021	24	14

*Джерело: Статистичний щорічник Закарпаття за 2001 та 2012 роки [13, с.311, 14, с. 332-334].

Дані, наведені в таблиці 1, вказують на значний розрив між попитом і пропозицією праці на локальних ринках праці гірських сіл. Зокрема, в усіх гірських районах області навантаження на одне вільне робоче місце, вакансію перевищує середньообласний показник, максимальне значення якого у Воловецькому районі перевищує у 17,8 раза. З цього можна зробити висновок, що негативні процеси у сфері сільської зайнятості протікають більш інтенсивно, ніж загалом по економіці області. Звуження сфери докладання праці та зростання навантаження на одне вільне робоче місце, вакансію генерують умови для масштабного безробіття серед економічно активного населення, що проживає в гірській місцевості. Рівень зареєстрованого безробіття у Великобerezнянському районі перевищував середньообласний показник у 2012 році у 2,8 раза, Воловецькому – 3,2, Міжгірському та Перечинському – 2, Рахівському – 1,5 раза.

Зумовлюють широкомасштабне безробіття в гірських селах три основні причини. Перша – структурна незбалансованість попиту і пропозиції праці по професійно-кваліфікаційному складу ($D > S$). Друга – низька заробітна плата на вакантних робочих місцях, яка не забезпечує просте відтворення робочої сили. Третя – нерозвинутість у гірській місцевості несільськогосподарської трудової діяльності.

Проведений аналіз локальних ринків праці гірських сіл регіону підводить до висновку, що процеси роздержавлення і приватизації на селі не

супроводжуються розширенням сфери докладання праці. Нові організаційно-правові форми підприємництва в гірських селах, які сформувалися в процесі трансформації аграрного сектору економіки, не створили умови для повної та ефективної зайнятості на селі. З цього стає очевидним, що в рамках самого сільського господарства вирішити проблему зайнятості в гірських селах неможливо. Для того, щоб зберегти гірське село як підсистему суспільства, яка виконує не тільки виробничу, й соціальну функцію, необхідно диверсифікувати його економіку шляхом стимулювання несільськогосподарської діяльності.

2 МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ГІРСЬКИХ СІЛ

Одним з ключових напрямів досягнення сталого розвитку гірських територій є диверсифікація (лат. *diversus* – різний, віддалений і *facere* – робити) сільської економіки, технологічне оновлення її галузей, і в першу чергу агропромислового виробництва. В умовах загострення демографічної і трудоворесурсної ситуації перехід від існуючої моногалузевої структури виробництва до нової соціальної і інноваційної моделі розвитку набуває характеру імперативу, тобто виокремлення із глобальних проблем «настійних, непорушних,

безумовних вимог, у конкретному випадку – велінь часу» [15, с. 6].

З погляду адаптації до ринкових умов господарювання поняття «диверсифікація виробництва» можна визначити як швидкість реагування економічної системи на будь-які зміни, зокрема науково-технічні, технологічні, соціальні, політичні та інші, які виникають у процесі виробництва [7, с. 97]. На думку Б.Заблоцького, регіональна диверсифікація виробництва охоплює щонайменше три основні аспекти – поділ праці в глибину і ширину, спеціалізацію і розширення об'єктів виробничої діяльності, реагування і адаптацію економічної системи до технологічних, економічних і соціальних змін [7, с. 98]. Диверсифікація існує у двох основних формах: 1) розширення асортименту товарів, організація випуску нових видів продукції в межах «власної» галузі, тобто збільшення числа модифікацій певного виду товару, які задовольняють попит окремих груп споживачів. Відбувається найчастіше на ринках, де існує сильна конкуренція; 2) вихід за межі основного бізнесу, проникнення в нові галузі та сфери господарювання. Може здійснюватися як через створення нових підприємств, так і скуповування фірм, злиття з ними [5, с. 344]. Таким чином, під диверсифікацією слід розуміти цілеспрямовані кількісні і якісні зміни в структурі економіки, які викликають мультиплікаційний ефект у сфері виробництва, зайнятості і доходах населення.

Диверсифікація економіки гірських сіл – складний і тривалий процес, оскільки змінити структуру економіки за короткий період часу неможливо. Вона вимагає чіткого формування мети, принципів, окреслення кола завдань, які вирішуються на кожному часовому відрізку, індикаторів реалізації політики стійкого розвитку гірських територій. При цьому вкрай важливим є врахування дихотомічного контрасту, тобто минулого і сучасного у розвитку гірських сіл, через що політика диверсифікації наповнюється реальним змістом, а самі програмні цілі стають можливими для реалізації.

Відомо, що потенціал кризової ситуації в економіці гірських територій нагромаджувався десятиліттями. Однією з причин трансформаційного спаду є \square Полі функціон структура сільської економіки, оскільки функції села тривалий час обмежувались тільки виробництвом сільськогосподарської продукції та забезпеченням сировиною переробної промисловості. При цьому соціально-економічний розвиток гірських територій значно відставав через низьку рентабельність сільськогосподарського виробництва у поєднанні із залишковим принципом фінансування на ці цілі. Так, незважаючи на значне відставання сфери послуг для сільських жителів, за останні 20 років на сільську місцевість припадало лише 10% всього приросту зайнятих у невиробничих галузях. Через недостатній розвиток соціальної і виробничої інфраструктури склалася вузька сфера докладання праці з обмеженою кількістю професій і спеціальностей.

Аналіз основних факторів, що генерують глибокі відмінності в соціально-економічному розвитку територій, показує, що, в перші роки економічної реформи вони зумовлювались різними стартовими умовами, що склалися до початку реформ; однак починаючи з 1995 року динаміка економічних процесів стала визначатися перш за все суто ринковими факторами: умовами формування витрат, цін, попиту і пропозиції, темпами становлення ринкових організаційно-правових форм господарювання [9, с. 6]. Внаслідок цього динаміка формування ринкових відносин в просторовому зрізі суттєво диференційована. З викладеного вище стає очевидним, що гірські території успадкували багато проблем, значна частина яких є результатом не тільки недолугої політики, яка культивувалася в минулому, але і наслідком непослідовності в реалізації реформ на селі, яке практично випало із стратегії реформування. Тому слід погодитися з думкою В.Геєця, який зазначає, що реформи повинні здійснюватися на мікросоціальному рівні шляхом створення умов для диверсифікації економіки та трудової діяльності, що ґрунтується на приватній власності, в основу формування якої повинна бути покладена ініціатива громадян. Це закладає надійний фундамент під економічну модель та її базові складові – трудові відносини, професіоналізм, мораль, етику, довіру. Названі компоненти визначають суть, природу та ідеологію економічної політики [1, с. 346]. Зазначене безпосередньо стосується процесів диверсифікації, яка в сьогоденні умовах виступає невід'ємним компонентом економічної політики.

Диверсифікацію економіки гірських сіл необхідно розглядати в контексті глибоких інституційних змін, які відбуваються у структурі регіонального господарського комплексу, оскільки вона є органічною складовою регіонального поділу праці, усталених господарських зв'язків, існуючої спеціалізації і кооперації виробництва, інтеграційних процесів. Однак це не тільки не виключає, а навпаки – передбачає врахування дії локальних чинників у процесі глибоких структурних змін в економіці гірських сіл, тобто у виборі економічних пріоритетів їх розвитку. При цьому слід мати на увазі, що ми не вільні у виборі економічних пріоритетів, які становлять несучу конструкцію процесу диверсифікації. Завжди є певні обмежувальні фактори, які потрібно реально оцінювати. В гірських селах – це малоземелля та низька продуктивність багатьох сільськогосподарських культур, спрацьованість основних виробничих засобів, відсутність достатніх енергетичних ресурсів, незначні внутрішні джерела нагромадження.

Водночас існують і створювальні чинники – наявність унікальних природних ресурсів, у першу чергу мінеральних вод, ландшафтно-кліматичних зон, лісів, значних запасів підземних і поверхневих вод, корисних копалин індустріального значення. Саме вони перетворюють гірські села на унікальний природний і культурний комплекс, що має загальнодержавне значення [9, с. 9-10]. Крім цього, слід обов'язково враховувати історичні трудові

традиції, що склалися в гірських селах, особливості їх етносу, його культуру, психологію, релігію, систему цінностей. Сукупність відмічених створювальних чинників, що базуються на глибокому аналізі структури виробництва, природно-ресурсного потенціалу, місця гірських сіл у внутрірегіональному поділі праці, становить методологічну базу чіткого формування мети диверсифікації, обґрунтування економічних пріоритетів та методів здійснення глибоких структурних змін (рис. 1).

У концептуальному плані метою здійснення диверсифікації економіки гірських сіл є перехід від монофункціональної моделі господарювання до поліфункціональної, що дозволить зберегти гірське село як підсистему суспільства, яка виконує не тільки виробничі, але і багато інших важливих функцій. Відповідно до концепції нового якісного економічного зростання така постановка мети спрямовує вектор розвитку економіки гірських територій одночасно по чотирьох основних структурних напрямках: соціально-результативному, ресурсозберігаючому, наукомісткому та екологозахисному, які в сукупності становлять єдину концепцію господарського розвитку. Ця концепція може бути реалізована тільки при глибокій структурній реформі, зорієнтованій на вирішення таких основних завдань, як:

- формування локальних економічних пріоритетів та концентрації в них інвестиційно-інноваційного потенціалу;

- становлення і підтримка нових суб'єктів господарювання на селі, із забезпеченням переходу агропромислового виробництва на модернізовані ресурсозберігаючі інноваційні технології та індустріальні форми ведення господарства;

- розвиток і модернізація робочих місць у соціальній сфері на об'єктах інфраструктури агропромислового ринку (зберігання, транспортування, збут сільськогосподарської продукції) в сільському будівництві і житлово-комунальному господарстві, на об'єктах дорожньої інфраструктури;

- стимулювання зростання кількості робочих місць і створення пільгових умов для їх розвитку в несільськогосподарських сферах діяльності в різноманітних організаційно-правових формах, особливо у сфері рекреаційної і природоохоронної діяльності, агро- і екологічному туризмі;

- підвищення ефективності поліфункціонального сільського населення, використання форм сімейної зайнятості в домашніх господарствах товарного типу, розвиток різноманітних форм кооперації сільгоспвиробників з переробними і обслуговуючими виробництвами.

Цілереалізуючою ланкою процесу диверсифікації у структурі окреслених проблем виступає проблема формування локальних економічних пріоритетів, інтегрованих у пріоритетні сфери економіки регіону. Специфіка їх формування обумовлена наявним виробничо-ресурсним потенціалом, нагромадженим людським капіталом, ступенем розвитку реального сектору економіки

соціальної інфраструктури. При цьому необхідно врахувати, що склад пріоритетних галузей не є раз і назавжди заданий, тобто константною величиною. Вони мають властивість змінюватися залежно від економічної кон'юнктури та цілей розвитку. Так, наприклад, якщо в минулому до пріоритетних сфер економіки в гірських поселеннях традиційно відносили сільське і лісове господарство, то сьогодні йде інтенсивний розвиток різноманітних сфер туристично-рекреаційної діяльності, яка набуває нової якості. Не менш важливим у процесі структурних перетворень є врахування того факту, що набір пріоритетних галузей у гірських селах через об'єктивні і суб'єктивні причини є вкрай обмеженим, що вимагає наукового обґрунтування принципів реалізації політики диверсифікації. До уваги слід брати і суб'єктивну складність проблеми, яка полягає в тому, що система пріоритетів значною мірою ґрунтується на традиціях у вирішенні господарських проблем. Що стосується гірських регіонів, то особливості їх настільки значні, що застосування універсальних як для них, так і для рівнинних територій критеріїв та поліфункціональних показників стає беззмістовним, а наукових розвідок, присвячених проблематиці оцінювання сталого розвитку, ще менше [6, с. 63]. Сказане повною мірою стосується і найважливіших підходів, правил та методів здійснення структурних перетворень, які у своїй сукупності формують наукову базу їх здійснення. Правда, завдяки науковим розробкам М.А.Голубця [3], Л.Г.Руденка [11], В.С.Кравціва [8], О.І.Гулич [4], П.В.Жука [6] здійснено значний прорив у обґрунтуванні принципів природокористування у гірських селах, що впливає з Рекомендації 296 (2010) Конгресу місцевих і регіональних влад Європи «Сталий розвиток гірських регіонів і досвід Карпатських гір», в яких економічний розвиток є пріоритетним для цих регіонів і вимагає таких дій, які були б сумісні із захистом довкілля і турботою про нього [12]. Виходячи з цього, ключовими взаємопов'язаними принципами політики використання природних ресурсів гірського регіону є «принцип господарської необхідності, принцип збереження традицій, переваг місцевого населення та місцевих громад у використанні природних ресурсів, збереження природного багатства, екологічності і природокористування, еколого-економічної компромісності» [6, с. 64].

Названі принципи можуть слугувати методологічною базою реалізації політики структурних перетворень, оскільки відповідають екологічному імперативу розвитку локальних господарських систем. На їх основі стає можливим розвиток головних принципів, адаптованих безпосередньо до об'єкта дослідження, а саме:

- принцип гармонізації інтересів держави, регіонів, локальних територіальних формувань у процесі реалізації політики диверсифікації;

- принцип кумулятивності – концентрації інноваційно-інвестиційного потенціалу у сферах економіки, що викликає ланцюгову реакцію в суміжних виробництвах, стимулюючи їх розвиток і забезпечення інтегрованості регіональної господарської системи;

Рис. 1. Взаємозв'язок диверсифікації економіки, політики зайнятості і доходів населення (розроблено авторами)

- принцип комплексності, тобто розвиток тих сфер життя, без яких гірські села будуть деградувати, – освіта, медицина, культура;

- принцип кооперації – акумуляція фінансових ресурсів держави, регіонів, територіальних громад на ключових напрямках розвитку економіки;

- принцип органічної єдності і взаємозв'язку економіки й екології, коли охорона навколишнього середовища розглядається як невід'ємна складова процесу розвитку, а не у відриві від нього;

- принцип превентивності – досягнення сталого розвитку і підвищення рівня життя сільського населення повинні здійснюватися шляхом послаблення або навіть згортання тих видів господарської діяльності, які не сприяють стійкому розвитку моделі виробництва і споживання.

Окреслені принципи повинні лягти в основу формування політики диверсифікації економіки гірських сіл.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що з метою поліпшення соціально-економічного становища гірських територій, зокрема вирішення проблем зайнятості, безробіття, підвищення доходів населення тощо, необхідно стимулювати несільськогосподарські види діяльності, тобто здійснити перехід від монофункціональної моделі господарювання до поліфункціональної, щоб зберегти гірське село як підсистему суспільства. Це можливо зробити за впровадження єдиної концепції господарського розвитку, що базується на принципах гармонізації інтересів, кумулятивності, комплексності, кооперації, органічної єдності економіки й екології. Проте процес стабілізації гірської економіки та її диверсифікації є досить тривалим і трудомістким, а тому потребує більш глибокого аналізу та подальших досліджень.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гесць В.М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В.М.Гесць; НАН України; Ін-т екон. та прогноз. НАН України. – К., 2009. – 864 с.
2. Гірські території Закарпаття: соціально-економічні трансформації: монографія / за заг. ред. член-кор. НАН України, д.е.н., проф. Мікловди В.П. – Ужгород: ПП «Бреза», 2012. – 350 с.
3. Голубець М.А. Середовищезнавство (інвайронментологія) / М.А.Голубець; Ін-т екол. Карпат НАН України. - Львів: Манускрипт, 2010. – 176 с.
4. Гулич О.І. Методологічні підходи до оцінювання сталого (збалансованого) розвитку гірських територій / О.І.Гулич // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Актуальні проблеми регіонального розвитку: зб. наук. пр. НАН України. Ін-т регіональних досліджень; редкол.: В.С.Кравців (відп. ред.). – Львів, 2012. – Вип. 6 (98). – С. 24-31.
5. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т.1 / редкол.: С.В.Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – 864 с.
6. Жук П.В. Особливості методичних підходів до оцінки використання природних ресурсів гірського регіону на засадах сталого розвитку / П.В.Жук // Регіональна економіка. - 2013. - № 2. – С. 62-71.
7. Заблоцький Б.Ф. Регіональна економіка: навч. посіб. / Б.Ф.Заблоцький. – Львів: Новий світ – 2000, 2011. – 540 с.
8. Кравців В.С. Актуальные вопросы формирования политики устойчивого развития горных территорий в Украине / В.С.Кравців // Экономическое возрождение России. – 2010. - № 1. – С. 118-125.
9. Мікловда В.П. Область еколого-економічного розвитку (до постановки питання про формування концепції соціально-економічного розвитку Закарпатської області) / В.П.Мікловда, М.І.Пітюлич. - Ужгород : Патент, 1999. - 66 с.
10. Оцінка сучасного стану та перспективи розвитку гірських територій Закарпатської області: науково-аналітична записка та концепція розвитку / В.П.Мікловда, М.І.Пітюлич, С.В.Сембер, М.М.Пітюлич та ін.– Ужгород: ФОП Бреза А.Е., 2012. – 50 с.
11. Руденко Л.Г. Роль Українських Карпат у забезпеченні сталого (збалансованого) розвитку України / Л.Г.Руденко, С.А.Лісовий // Український географічний журнал. – 2009. - № 3. – С. 23-29.
12. Сталій розвиток гірських регіонів і досвід Карпатських гір. Рекомендація 296 92010) Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи // Новини Закарпаття. – 2010. - № 126 (3695).
13. Статистичний щорічник Закарпаття за 2001 рік. – Ужгород, 2002. – 507 с.
14. Статистичний щорічник Закарпаття за 2012 рік. – Ужгород, 2013. – 513 с.
15. Технологічний імператив стратегії соціально-економічного розвитку України: монографія / [Федулова Л.І., Бажал Ю.М., Осецький В.Л. та ін.]; за ред. д-ра екон. наук, проф. Л.І. Федулової; НАН України; Ін-т екон. та прогноз. – К. – 2011. – 656 с.

Одержано 13.05.2014р.